

مطالعات فقه و حقوق اسلامی

سال ۱۴ - شماره ۲۸ - پاییز ۱۴۰۱

صفحات ۲۱۹ - ۲۵۰ (مقاله پژوهشی)

## مبانی مسئولیت مدنی دولت در برابر زیان های ناشی از پدیده گرد و خاک از منظر فقه و حقوق

طاہر علی محمدی\* / حمزه نظریور\*\* / فریده محمودی برام\*\*\*

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۸/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۱/۱۳

### چکیده

بدون تردید، گرد و خاک، آثار و نتایج منفی برای انسان داشته و برای سلامتی انسان مخاطره انگیز است. با توجه به مسئولیت کلی دولت در مقابل شهروندان، مسئولیت مقابله با این پدیده بر عهده دولت و توسط سازمان حفاظت محیط زیست می باشد. با توجه به اهمیت مقابله با این پدیده، بررسی مسئولیت مدنی دولت در برابر زیان های ناشی از گرد و خاک بر سلامتی شهروندان ضرورت دارد. این پژوهش که به روش توصیفی تحلیلی سامان یافته، با بررسی مبانی فقهی و قوانین ملزمه، مسأله را مبتنی بر مبانی مشهور فقهی و حقوقی تحلیل کرده، و به این نتیجه رسیده است که مسئولیت مدنی دولت در قبال خسارات ناشی از گرد و خاک، بر پایه قاعده احترام قابل توجیه می باشد.

**کلیدواژه:** گرد و خاک، سلامتی شهروندان، مسئولیت مدنی، دولت، جبران خسارت، محیط زیست، نظریه «احترام».

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی  
پرتال جامع علوم انسانی

---

\* دانشیار فقه و حقوق اسلامی دانشگاه ایلام، ایلام، ایران (نویسنده مسئول) t.alimohamadi@ilam.ac.ir

\*\* دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران

\*\*\* کارشناسی ارشد حقوق خصوصی

## مقدمه

امروزه یکی از پیش فرض های اصلی در سیاست های کلان جوامع، اهتمام به محیط زیست است و این مقوله در سیاستگذاری از چنان جایگاهی برخوردار است که گاه دیگر مؤلفه ها را تحت تأثیر خود قرار می دهد؛ اما ارزش گذاری واقعی آن تبیین نشده و همین امر باعث شده تا بحران محیط زیستی از مهم ترین چالش های ملی و بین - المللی دولت ها قلمداد شود و دولت ها در تصمیم گیری ها و سیاستگذاری های درست در عرصه داخلی و تقویت و به کارگیری دیپلماسی قوی و فعال در عرصه خارجی دچار مشکل گردند. با این که قانون اساسی کشور ما حفظ محیط زیست را وظیفه عمومی می داند اما کشور در این عرصه دچار مشکلات زیاد است. یکی از تهدیدات زیست محیطی، پدیده گرد و خاک است که مدت زیادی است ایران را درگیر خود کرده است. منشأ گرد و خاک هر عاملی که باشد، مسئولیت مبارزه با آن بر عهده دولت است و هرگونه ترک وظیفه، اهمال کاری، کم کاری و ارتکاب فعل ضرری توسط این شخص حقوقی مبتنی بر مبانی گوناگون مسئولیت مدنی، او را در قلمرو مسئولیت قرار می دهد و در نهایت، محکوم به جبران خسارت به افراد زیان دیده در اثر این عوامل می شود.

کارکردی که از دولت در مقابله با پدیده گرد و خاک همواره مورد انتظار است، مهار کانون های بحرانی و فوق بحرانی درونی توسط نهادهای مرتبط و رایزنی جهت کنترل کانون های خارجی توسط دستگاه دیپلماسی است. صرف نظر از این که دولت در این راستا چه اقداماتی انجام داده و آیا اقدامات مزبور، همه توان دولت بوده است یا نه، با توجه به ابتلای شدید جامعه به پدیده گرد و خاک، پرداختن به موضوع مسئولیت مدنی دولت در عرصه مقابله با این پدیده اهمیت بسزایی دارد. این در حالی است که با وجود ضرورت بررسی این مسأله، آنچنان که باید پژوهش هایی علمی در باره آن صورت نگرفته است. البته در این خصوص چند مقاله یافت شد که یا از عمق علمی و

پژوهشی لازم برخوردار نیستند<sup>۱</sup> یا این که مانند مقاله «مسئولیت مدنی دولت در قبال آلودگی های زیست محیطی»،<sup>۲</sup> با ضامن دانستن دولت طبق نظریه استحقاق<sup>۳</sup> صرفاً از مقوله آلوده ساختن محیط زیست سخن به میان آورده، بدون این که کوچک ترین اشاره ای به موضوع گردوخاک داشته باشد. مقاله ای دیگر با عنوان «چالش ها و چشم

۱. نظیر مقاله «مسئولیت مدنی دولت در قبال ریزگردهای ناشی از اراضی ملی رها شده ... (محمد حسینی حاجی و، ۱۳۹۶). این مقاله همایشی است و غنای کافی و استدلال لازم برای تنقیح مسأله را ندارد. این مقاله، دولت را از این منظر مسئول دانسته که اراضی ملی را احیا نمی کند و آنها را به مردم واگذار کرده و یا با حفر چاه نفت یا گاز سبب خشک شدن تدریجی تالاب ها می شود و بررسی نکرده که اراضی ملی با همه وسعت یا صعوبت جغرافیایی آنها و با توجه به اقلیم خشک ایران چگونه قابل احیاء است؟ یا رابطه میان حفر چاه نفت و خشک شدن تالاب را اثبات نکرده و صرف ادعا است. نیز مقاله ای با عنوان «مسئولیت مدنی دولت در قبال پدیده ریزگردها» (راسخی، ۱۳۹۸) وجود دارد که نویسنده، قسمت اندکی از مقاله را به عنوان مقاله خود به ریزگردها اختصاص داده و هر مطلبی ذیل آن آورده بازنویسی آئین نامه مبارزه با گرد و غبار است که آن هم از منبعی دیگر برداشته است و حتی در کتابنامه به آن منبع اشاره ننموده است. همه تمرکز مقاله ایشان بر اصول و مقررات حاکم بر محیط زیست است که به بررسی حفاظت از جنگل ها و مراتع، حفاظت از دریاها و آب ها، جلوگیری از آلودگی آب و هوا، حفاظت از گونه های طبیعی، جلوگیری از آلودگی های صنعتی و ... است که در حقیقت هیچ ربطی به مسئولیت مدنی دولت در مقابل گرد و غبار ندارد.

۲. این مقاله در شماره ۷ فصل نامه «دانش حقوق عمومی» در سال ۱۳۹۳ به چاپ رسیده است.

۳. نظریه استحقاق یکی از مبانی مسئولیت مبتنی بر عدم تقصیر است. به نظر می رسد نویسندگان مقاله نسبت به محتوای این نظریه بذل توجه ننموده اند؛ زیرا استحقاق عبارت از حقی است که دولت در صدد تأمین و تحقق حتمی آن نسبت به اشخاص موضوع آن قصد (مستحقین) است. محرومیت شخص از این استحقاق مسئولیت آور است (مشناق، ۱۳۸۹: ۳۶۲/۲). مبارزه با آلوده کنندگان محیط زیست اصولاً نمی تواند مصداق برای این نظریه باشد؛ چرا که دولت تصمیم به توزیع منفعتی نگرفته تا در صورت عدم منفعت، دولت مسئول شناخته شود؛ بلکه محیط زیست پاک، یک اصل حیاتی است که دولت باید از آن محافظت کند و چنان چه این کار را نکند یا به شکلی با اعمال مثبت یا منفی خود نسبت به آن بی توجه باشد و از این رهگذر سلامت انسان پایمال شود، مسئول جبران خواهد بود. در اصل ۵۰ قانون اساسی دقیقاً همین مطلب لحاظ شده است؛ بنابراین انتخاب این نظریه برای اثبات مسئولیت مدنی دولت در قبال آلودگی های زیست محیطی، اصولاً فاقد وجاهت است.

مبانی مسئولیت مدنی دولت در برابر زیان های ناشی از پدیده گرد و خاک از منظر... - ۲۲۲

انداز همکاری های منطقه ای در مهار ریزگردها<sup>۱</sup> فقط تأکید بر همکاری چند جانبه منطقه ای در راستای مقابله با این پدیده با استفاده از گفتمان اقناعی کرده است. مقاله ای هم با عنوان «مسئولیت مدنی ناشی از آلودگی هوا (مشهدی، ۱۳۹۰)، به دست آمد که اولاً، مبانی فقهی و بومی ندارد و در مقایسه با حقوق فرانسه تدوین شده و همان راه را رفته است. دوم این که بحث ایشان آلودگی جوئی با عامل انسانی است؛ مانند آلوده کردن ناشی از ذرات سیمان در کارخانه، کارگاه ها، آثار ناشی از ذرات کربن ناشی از انبارهای سوخت، آثار ناشی از ذرات منتشره از ترافیک و کارخانه ها و صنایع و ...؛ در حالی که موضوع بحث این نوشتار، عدم مقابله با پدیده گرد و خاکی است که یا به صورت طبیعی وجود دارد یا دولت نقش تسبیبی در ایجاد آن دارد. سوم این که ایشان اثبات رابطه سببیت را در موارد احصا شده سخت دانسته؛ ولی این نوشتار با چنین محدودی مواجه نیست. بنابراین، به نظر می رسد نوشتار حاضر، پژوهشی جدید در این زمینه خواهد بود.

با توجه به مبانی فقهی مسئولیت مدنی، این پرسش ها وجود دارد که در فرض اثبات زیان گردوخاک، دولت به عنوان یک شخص حقوقی چه میزان امکان محکومیت دارد؟ ترسیم رابطه سببی فعل یا ترک فعل دولت و زیان در موضوع گردوخاک چگونه است؟ در صورت محکومیت، وجود مسئولیت مدنی دولت در این عرصه مبتنی بر چه نظریه ای خواهد بود؟ این پژوهش با هدف پاسخ به این پرسش ها سامان می یابد.

## ۱- مفهوم شناسی

### ۱-۱- گردوخاک

در لغت به معنای ذرات ریز خاک (است) که در هوا پخش شده، یا خاک نرم که از هوا بر روی چیزی نشسته باشد (انوری، ۱۳۸۶: ۶/۱۰۸۶) و در اصطلاح نیز به معنای

---

۱. این مقاله در شماره ۴ فصل نامه «سیاست خارجی» در سال ۱۳۸۹ به چاپ رسیده است.

پودر نرم متشکل از خاک خشک و ماسه است (نوری، ۱۳۷۲: ۱۵۰). کلمه دیگری که گاه بجای گردوخاک به کار می‌رود، گردوغبار است. غبار، ذره‌های ریز جامدی از مواد آلی و کانی گوناگون است که به دلیل کوچکی (قطر کمتر از چند دهم میکرون) و سبکی در هوا معلق‌اند و تمایلی به گردهمایی و فروریختن ندارند (ملاردی، ۱۳۸۸: ۱۰۳۹).

## ۲-۱- مسئولیت مدنی

مسئولیت مدنی یعنی لزوم جبران ضررها وارد شده به یک شخص (قاسم‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۹) یا التزام و تعهد قانونی شخص به جبران ضرر و زیانی که در نتیجه عمل مستند به او به دیگری وارد شده است (باریکلو، ۱۳۸۹: ۲۲).

## ۲- آسیب‌های گردوخاک بر سلامتی محیط‌زیست و انسان

گردوخاک نماد درهم‌ریختگی اکولوژیکی بوده که برای هر موجود زنده‌ای خطرناک است. آئروسول‌های معدنی حاصل از گردوغبار می‌تواند بر تشکیل ابر، خصوصیات ابر و میزان نزولات جوی اثر گذارد (Wang YQ, 2005: 2636). غبار اتمسفری مانع از نفوذ نور خورشید شده و می‌تواند منجر به کاهش تولیدات کشاورزی به میزان ۳۰-۵ درصد گردد (Ye B, 2003: 462). تأثیر گرد و خاک در کشاورزی به دو شکل مستقیم و غیر مستقیم صورت می‌گیرد. شکل مستقیم آن بر روی گیاه در فتوسنتز و تنفس سلولی، تبخیر و تعرق، پیری زودرس برگ‌ها، تأخیر در رشد و افزایش دمای برگ است و گونه غیر مستقیم آن در بازارپسندی، کیفیت محصول و کاهش حاصلخیزی خاک است (طاهری و همکاران، ۱۳۹۶: ۶۲۲). آنالیز ذرات گردوغبار نشان می‌دهد که غلظت عناصری همچون آلومینیم، آهن، پتاسیم، منیزیم، گوگرد، فسفر و سدیم بیش از ۵۰۰ میکروگرم در متر مکعب است و غلظت عناصر منگنز، باریوم و وانادیوم بین ۱۰۰-۵۰۰ میکروگرم در متر مکعب قرار دارد؛

مبانی مسئولیت مدنی دولت در برابر زیان های ناشی از پدیده گرد و خاک از منظر... - ۲۲۴

هم چنین غلظت فلزات سنگین روی، نیکل، سرب، کروم، کبالت ۱-۱۰ میکرو گرم در متر مکعب می باشد (Holms & Miller, 2004: 1193).

گروهی از محققان با مطالعه بر روی دانش آموزان ۸۵۰ مدرسه در امارات متّحده عربی به این نتیجه دست یافتند که در بین دانش آموزان میزان شیوع آسم ۱۳/۶ درصد و میزان شیوع آلرژی ۷۳ درصد بود و ارتباط قابل توجهی بین در معرض گردوغبار قرار گرفتن و شیوع این بیماری ها وجود داشت (Bener, 1996: 410).

محققان چینی در سال ۲۰۰۷ تأثیر نمونه های جمع آوری شده از ذرات کوچک تر از ۲/۵ میکرون ناشی از گردوغبار آسیایی را بر DNA سلول های ماکروفاژ و ریه موش آزمایش کردند و نتایج تحقیق نشان داد که عصاره این ذرات باعث تخریب DNA سلول ها می گردد (Ziqiang & Quanxi, 2007: 1371).

همچنین در مطالعه دیگر در سال ۲۰۱۱ در کشور جمهوری کره روی تأثیر گردوغبار آسیایی بر روی سلول های پوست انجام گرفت، که نتایج نشان می دهد گردوغبار آسیایی باعث صدمه به سلول های پوست و تغییر در ژن های این سلول ها می گردد (Hyun, 2011: 95).

پژوهش های دانشمندان کشور ما نیز حاکی از این است که گردوخاک پیامدهای کوتاه مدت و بلندمدت دارد. خارش، التهاب و عفونت های چشمی، احتقان بینی، احتمال ابتلا به سینوزیت، التهاب داخل بینی، سوزش و خارش بینی، عطسه و آبریزش، عفونت تنفسی فوقانی، احساس درد، سوزش گلو، التهاب حلق و حنجره، گرفتگی صدا، ایجاد برونشیت، سرفه های مکرر، تشدید و ایجاد حساسیت، ایجاد و تشدید آسم، برونشکتازی، ایجاد آگزمای پوستی، خارش و التهاب های پوستی از پیامدهای کوتاه مدت این پدیده می باشند (<https://www.irna.ir/news/81506113>).

در مورد پیامدهای دراز مدّت پدیده گردوخاک باید گفت که وجود گردوخاک باعث ایجاد بیماری هایی می شود که یا غیر قابل درمان بوده و فرد تا پایان عمر باید

نسبت به تشدید آن بیماری مراقبت ویژه داشته باشد و یا درمان آنها زمان زیادی می‌طلبد و در این مدت طولانی فرد از حق زندگی سالم بی‌بهره خواهد بود. بیماری‌های تنفسی مانند آسم، انسداد مزمن ریوی (هاریسون، ۲۰۱۵: ۱۴۸-۱۵۰ و ۲۱۰-۲۱۲)، آمفیزم <http://crdrc.sbmu.ac.ir/index.jsp?siteid=457&fkeyid=&siteid=457&fkeyid=&siteid=457&pageid=31408> و سرطان ریه، سقط و ناهنجاری اندامی جنین (<https://www.ettelaat.com/>، [www.https://](https://www.isna.ir/news/isna.ir))، ناباروری ([phone & device= 67931](https://www.isna.ir/news/97040904902)) و دیابت ([9003-08934](https://www.isna.ir/news/97040904902)) دارای این ویژگی هستند.

### ۳- ارکان مسئولیت مدنی و تحلیل آن نسبت به دولت

باید دانست زمانی مسئولیت مدنی متوجه دولت می‌شود که چند امر محقق گردد: فعل یا ترک فعل زیانبار، زیان و وجود رابطه سببی. فعل زیانبار، چه به صورت مستقیم از شخص صادر شود، چه غیر مستقیم، نخستین رکن است. افزون بر این، ترک فعل و نیز پیشگیری نکردن از تسری زیان جنبه دیگری از موارد تحقق عنوان «زیانبار» است. عنصر دیگر، رابطه سببیت است؛ بدین معنا که اگر سبب نباشد، حادثه زیانبار اتفاق نمی‌افتد اما صرف بودن آن هم، علت حادثه نیست؛ یعنی ممکن است سبب باشد ولی حادثه زیانبار نباشد که در این صورت، چون زبانی محقق نشده است، نمی‌توان حکم به مسئولیت نمود (حکمت‌نیا، ۱۳۸۹: ۱۳۰).

مقصود از عمل زیانبار، صلاحیتی است که می‌تواند به نقض حق خواهان و به عبارتی دیگر، به پیدایی زیان به او و الزام دولت به پرداخت غرامت آن زیان بیانجامد. در حقوق ایران تمایز میان فعل و ترک فعل مورد شناسایی قرار نگرفته است و در نتیجه عمل زیانبار می‌تواند هم به صورت صلاحیت مثبت و هم صلاحیت منفی باشد (زرگوش، ۱۳۸۹: ۱/۳۲۵ و ۳۳۴). زیان نیز نقض یا نادیده انگاشته شدن و یا محرومیت

مبانی مسئولیت مدنی دولت در برابر زیان‌های ناشی از پدیده گرد و خاک از منظر... - ۲۲۶

از حقّ یا حقوقی است که با پرداخت غرامت همراه است (همان: ۴۲۰). توجه به این نکته هم مهم است که در مسئولیت مدنی دولت، هر نقض حقّی زیان به شمار نمی‌آید؛ بلکه حقّ نقض شده باید در گستره حقوق بنیادین همچون «حیات»، «جسم»، «سلامت»، «آزادی»، «مالکیت» و «شخصیت» قرار گیرد (Basils, 1999: 26). مقصود از رکن سوم آن است که باید رابطه علّت و معلول میان فعل یا شرایط زیانبار منتسب به دولت و زیان وارد شده وجود داشته باشد؛ یعنی میان عمل زیانبار و زیان وارد شده پیوستگی وجود داشته باشد (زرگوش، ۱۳۸۹: ۵۱۶/۱ و ۵۱۹)؛ زیرا در مباحث مرتبط با تحمیل مسئولیت، اعم از تکلیفی و وضعی، آن چه که دارای اهمیت است احراز و اثبات رابطه استناد میان فعل اضرائی و نتیجه محدوئه است (صادقی و میرزایی، ۱۳۹۸: ۱۶۸). در شناخت اطراف رابطه میان دولت و زیان دیده دو نظریه وجود دارد: یکی معتقد است که مسئولیت مدنی دولت، رابطه‌ای دو سویه میان دولت و شخص زیان-دیده است و نظام حقوقی حاکم بر آن به تعریف و تنظیم حقوق و تکالیفی می‌پردازد که این دو نسبت به یکدیگر دارند.

نظریه دوم معتقد به رابطه‌ای سه جانبه است: شخص حقیقی که عامل زیان است، دولت که پرداخت‌کننده غرامت است و شخص زیان‌دیده که دریافت‌کننده غرامت است (همان: ۵۶-۴۶/۱). مقصود بحث در این نوشتار، تنظیم رابطه دو سویه است؛ چون این دو در برابر هم، حقّ و تکلیف دارند. به دیگر سخن، مجموعه دولت در قلمرو مسئولیت قرار دارد، نه این که مسئولیت متوجه کارمند یا کسی دیگر باشد.

#### ۴- ادله فقهی مسئولیت مدنی دولت

دولت دارای شخصیت حقوقی است و شخص حقوقی به کسی گفته می‌شود که بتواند دارای حقّ گردد و عهده‌دار تکلیف شود و آن را اجرا نماید (امامی، بی‌تا: ۱۵۰/۴)؛ بنابراین دولت قابلیت دارا بودن حقّ و تکلیف را دارد و مسئولان و کارگزاران هر رژیمی که عهده‌دار مقام و مسئولیت باشند، به‌عنوان نماینده دولت به



شمار می‌روند و آمدو شد اشخاص مبنایی برای نادیده گرفتن تعهدات و مسئولیت‌های موجود نیست (مرتضوی، ۱۳۹۴: ۶۰).

در حقوق اسلامی، قواعد و اصولی در مورد مسئولیت مدنی تعیین شده است که زیر بنای اصلی مسئولیت مدنی دولت را تشکیل می‌دهند. در زیر به مهم‌ترین قواعد با توجه به موضوع این نوشتار اشاره می‌شود:

#### ۱-۴- قاعده نفی ضرر

قاعده «لا ضرر» از مهم‌ترین قواعدی است که در فقه و حقوق کاربرد فراوان دارد. این قاعده که در روایاتی خاص، مورد تصریح قرار گرفته به این معنا است که ضرر در اسلام مشروعیت ندارد و این عدم مشروعیت، هم شامل مرحله قانونگذاری می‌شود و هم شامل مرحله اجرای قانون. به دیگر سخن، این جمله پیامبر هم می‌رساند که خداوند در مقام تشریح اولیه احکام اسلامی، هیچ حکم ضرری وضع نکرده است و هم گویای آن است که چنان چه حکمی از احکام الهی که از نظر کلی و نوعی ضرری نیست، در مقام اجرا برای فردی از افراد مسلمان ضرری باشد، به طور موردی مرتفع می‌گردد (محقق داماد، ۱۴۰۶: ۱۵۰). برای اثبات مسئولیت مدنی دولت در برابر زیان-های ناشی از گردو خاک به کمک قاعده «لا ضرر» می‌توان از دو راه استفاده کرد:

#### ۱-۱-۴- شمول قاعده نسبت به احکام عدمی

در گستره شمول قاعده اختلاف نظر وجود دارد که آیا افزون بر رفع حکم، جعل حکم نیز می‌نماید؟ به عبارت دیگر، آیا علاوه بر احکام وجودی ناظر بر احکام عدمی نیز هست؟ عده‌ای مانند فاضل تونی (تونی، ۱۴۱۵: ۱۹۳)، صاحب عروه (طباطبائی یزدی، ۱۴۱۴: ۷۵/۱)، شهید صدر (صدر، ۱۴۲۰: ۳۰۶-۳۰۹)، مامقانی (مامقانی، ۱۳۵۰: ۳۳۹)، و محقق خوئی (خوئی، ۱۴۱۷: ۵۷۴/۳) معتقدند که قاعده، شامل احکام عدمی نیز هست. از آن سو، فاضل نراقی (نراقی، ۱۴۱۷: ۵۵)، محقق نائینی (نجفی خوانساری، ۱۳۷۳: ۲۱۹)، صاحب جامع المدارک (خوانساری، ۱۴۰۵: ۱۹۲/۵) و آیه -

مبانی مسئولیت مدنی دولت در برابر زیان های ناشی از پدیده گرد و خاک از منظر... - ۲۲۸

الله روحانی (روحانی، ۱۴۱۳: ۴۵۲/۵) نظر بر این دارند که قاعده، ویژه احکام وجودی است.

با قدری دقت می توان چنین گفت که اگر گستره شمول قاعده «لا ضرر» را محدود به احکام وجودی کنیم، این قاعده جز در مواردی که شریعت بیان داشته، قلمرو نخواهد داشت. در حالی که هرچه از عصر تشریح فاصله می گیریم، مباحث جدید و پیچیده‌ای در زندگی پدیدار می شود که فقه و حقوق نمی توانند نسبت به تعیین حکم شرعی به ویژه حکم وضعی آنان بی تفاوت بمانند و باید طبق ادله موجود نسبت به تعیین حکم آنها اقدام کنند که یکی از همین مباحث، تعیین وضعیت ضمان در زیان-های ناشی از گردوخاک است. از اینرو می توان با استفاده از قاعده «لا ضرر» چنین گفت که هیچ حکمی که منشأ زیان باشد در دین تشریح نشده و امکان تشریح آن نیز وجود ندارد؛ بنابراین، این دیدگاه که قاعده «لاضرر» نمی تواند شامل احکام عدمی باشد، بدون دلیل است؛ بلکه اطلاق آن شامل همه موارد ضرری می شود؛ چه شارع نسبت به آنها حکمی بیان فرموده باشد یا حکمی نداشته و از این جهت، زیان آور باشد (ر.ک: مکارم شیرازی، ۱۴۱۱: ۸۶/۱). به همین دلیل، احکامی مانند حرمت مراجعه به حکام جور در زمان توقّف اخذ حق به مراجعه نفی می شوند، همینگونه نیز در مواردی که بی تفاوتی نسبت به بیان حکم و جعل آن سبب ایراد ضرر باشد، مشمول حکم قاعده خواهد بود. از سوی دیگر، شارع به عنوان مقنن اگر در مواردی جعل قانون نکند و از این حیث زیان متوجه افراد جامعه شود و نظام زندگی مختل گردد، قطعاً انتساب آن به شارع صحّت خواهد داشت و او سبب ایراد ضرر خواهد بود (ر.ک: طباطبائی یزدی، ۱۴۱۴: ۷۵/۱)، در حالی که این ویژگی از شارع نفی شده است؛ بنابراین همان گونه که تقنین می تواند مضرّ به حال افراد باشد و به کمک قاعده «لاضرر» نفی شود، به همان میزان، عدم تقنین نیز می تواند مضرّ باشد که به واسطه قاعده «لاضرر» منتفی خواهد شد. افزون بر این می توان از وجود یا عدم، الغاء

خصوصیت کرد (مکارم شیرازی، ۱۴۱۱: ۸۶/۱) و مسأله نفی ضرر را به گونه ویژه به هیچ کدام مختص ندانست و ملاک را بر وجود یا ایراد ضرر نهاد و چنین گفت که اصل مهم آن است که ضرری تحقق یابد، بدون توجه به این که منشأ آن، حکم یا عدم حکم باشد؛ در این صورت به کمک قاعده «لاضرر» منتفی می شود. پس، چنان چه در برابر زیان ناشی از گردوخاک حکم به ضمان دولت نشود، زبانی علیه افراد خواهد بود؛ بنابراین مبتنی بر قاعده مذکور، زیان رساندن به دیگران جایز نیست و همه کارهایی که دولت می بایست در راستای سلامتی انسان و محیط زیست او انجام دهد، در صورت اهمال یا ترک آنها و ورود زیان، محکوم به پرداخت خسارت خواهد شد. به دیگر سخن، در صورتی که دولت اقدام کافی برای ایجاد محیط زیست سالم انجام ندهد و این اهمال یا ترک، سبب ایجاد زیان های گوناگون جسمی به انسان شود و سلامتی او را با مشکل مواجه سازد، به حکم این قاعده، ضامن محسوب می شود.

#### ۲-۱-۴- نفی ضرر غیر متدارک

نفی ضرر غیر متدارک راه دیگری برای اثبات مسئولیت مدنی توسط قاعده «لاضرر» است. مقصود از ضرر غیر متدارک آن است که اگر کسی بر دیگری ضرری وارد نمود، ملزم به جبران آن است و از نظر شارع موردی نیست که کسی به دیگری زیان برساند و ملزم به جبران آن نشود (ر.ک: تونی، ۱۴۱۵: ۱۹۳)؛ برای همین، طبق این برداشت، ضرر رساندن به دیگران یکی از اسباب ضمان است (طاهری، ۱۴۱۸: ۲۳۹/۲). پایه استدلال در این مورد آن است که نفی ضرر به صورت حقیقی نیست. از آنجا که در خارج، ضررهای فراوان واقع می شود به ناچار باید گفت منظور از نفی ضرر، ضرر بدون جبران است؛ در نتیجه، هر ضرری دارای جبران است و تعهد به جبران همان مسئولیت مدنی است (حکمت نیا، ۱۳۸۹: ۱۱۳)؛ بنابراین زبانی که از راه گردوخاک به سلامتی انسان وارد می شود، چون با اقدامات دولت می توانست کنترل شود ولی چنین کاری صورت نگرفته، بایستی جبران شود و این الزام به جبران، همان

مبانی مسئولیت مدنی دولت در برابر زیان های ناشی از پدیده گرد و خاک از منظر... - ۲۳۰

معنای مسئولیت مدنی دولت در برابر زیان های وارد شده از راه گرد و خاک به سلامتی انسان است.

## ۲-۴- لزوم آبادسازی زمین

امام علی (ع) در نامه خود به مالک اشتر چنین می نویسد: «باید توجهت به آبادانی زمین بیشتر از گرفتن خراج باشد که گرفتن خراج جز با آبادانی میسر نشود... هر والی که خراج بخواهد و به آبادانی نپردازد، شهرها را ویران خواهد کرد و مردمان را هلاک خواهد ساخت»<sup>۱</sup> (شریف رضی، ۱۴۱۴: ۴۳۶). در این دستور حکومتی، امام بیان می دارد که اصل توجه باید به آباد کردن زمین باشد، نه صرف اخذ عوارض؛ یعنی وظیفه ذاتی حکومت آن است که محیط زیست سالم برای زندگی انسان فراهم کند و سپس در برابر این خدمت، عوارض دریافت نماید. در غیر این صورت، یا در صورت اخذ عوارض و عدم آبادانی زمین، علاوه بر این که شهرها رو به خرابی می نهند، مردم نیز نابود می شوند؛ بنابراین چنان چه دولت در عمران و آبادی زمین نکوشد و سبب شود محیط زیست انسانی به مکانی ناسالم تبدیل و این پدیده سبب ورود زیان و بیماری به انسان گردد، دولت در قلمرو مسئولیت قرار خواهد گرفت؛ زیرا خرابی شهرها و نابودی انسان ها، معلول سستی یا ترک فعل دولت در راستای آبادی زمین است. پس وجود عنصر علیت به ایجاد مسئولیت مدنی او قوام داده است. برای نمونه، دولت برای کنترل شن های روان و ریزگردها از مالچ نفتی استفاده می کند که به اذعان کارشناسان این شیوه نه تنها مفید نبوده بلکه زیان های فراوان برای اکوسیستم دارد (ر.ک: کردوانی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۰۱) و به این شکل آبادی زمین را به نابودی می کشاند.

---

۱. وَلَيْكُنْ نَظْرُكَ فِي عِمَارَةِ الْأَرْضِ أَلْبَغَ مِنْ نَظْرِكَ فِي اسْتِجْلَابِ الْخَرَاجِ، لِأَنَّ ذَلِكَ لَا يُدْرِكُ إِلَّا بِالْعِمَارَةِ وَمَنْ طَلَبَ الْخَرَاجَ بَغَيْرِ عِمَارَةِ الْأَرْضِ أَخْرَبَ الْبِلَادَ وَأَهْلَكَ الْعِبَادَ.

### ۳-۴- قیاس اولویت

یکی از مباحثی که در فقه جزا از آن سخن به میان آمده است، پرداخت دیه از بیت المال است؛ برای نمونه مسئول پرداخت دیه مقتولی که قاتل او مشخص نیست (حرّ عاملی، ۱۴۰۹: ۱۴۵/۲۹)، دیه کشته‌ای که در بیابان یافت می‌شود (همان: ۱۴۹/۲۹)، و دیه جنایات ارتكابی اهل ذمه (همان: ۳۹۱/۲۹) امام و حاکم اسلامی است. از این منظر، وقتی که حکومت اسلامی در اموری که خود باعث و سبب آن نبوده، مسئول پرداخت دیه است، به طریق اولی در مواردی که خود سبب ایراد ضرر گشته، مسئول جبران خواهد بود؛ بنابراین اگر دولت در مهار و کنترل گردوخاک وظایف خود را انجام ندهد و از این رهگذر محیط‌زیست مردم فاقد وصف سلامت گردد، چون در ایجاد این مشکل نقش داشته، مسئول جبران خسارت خواهد بود.

### ۵- مبانی نظری مسئولیت مدنی دولت از منظر حقوق

مسئولیت مدنی از مهم‌ترین مباحث و وقایع حقوقی است که آثار آن به حکم قانون تبیین می‌شوند. دامنه مسئولیت مدنی چنان گسترده است که هر عملی برخلاف حق و در اثر بی‌مبالاتی یا بی‌احتیاطی سبب ایراد ضرر شود، فرد زیان‌رسان، محکوم به جبران خسارت خواهد بود. برای اثبات مسئولیت مدنی، مبانی گوناگون مبتنی بر نظریات جداگانه وجود دارد که به شکل مستقل و بانفی نظریات رقیب حکم به وجود مسئولیت می‌کنند. چون مشکل گردوخاک مشکلی جهانی شده است و در این زمینه تنها دولت‌ها مسئول پیشگیری هستند، مسئولیت مدنی دولت نسبت به پیامدهای گردوخاک از دیدگاه مبانی عمومی آن در زیر تحلیل شده، سپس ضمن نقد هر کدام، طبق مبنای ممتاز فقهی که با هیچ‌محدوری مواجه نیست، مسئولیت مدنی دولت در برابر زیان‌های ناشی از گردوخاک تحلیل و اثبات می‌گردد.

مبانی مسئولیت مدنی دولت در برابر زیان های ناشی از پدیده گرد و خاک از منظر ... - ۲۳۲

### ۱-۵- تحلیل مسئولیت بر مبنای نظریه «تقصیر»

بر اساس این نظریه، فاعل زیان، زمانی باید خسارات وارده را جبران کند که مرتکب تقصیری شده باشد و زیان دیده باید تقصیر او را ثابت نماید (قاسم زاده، ۱۳۸۷: ۳۲۳). تقصیر دولت در مقابله با گرد و خاک می تواند از دو منظر بررسی شود؛ یکی از منظر فعل مثبت او که در روند انجام آن کوتاهی شکل گرفته و دیگر، از منظر ترک فعل در مواردی که می بایست به منظور مقابله با گرد و خاک کارهایی انجام می داده و آنها را ترک کرده است. توضیح هر کدام در زیر می آید:

#### ۱-۵-۱- تقصیر با رویکرد فعل زیان بار

وجود فعل زیان بار یکی از مواردی است که برای اثبات مسئولیت مدنی بایستی احراز شود. به دیگر سخن، باید معلوم شود که دولت کاری را که انجام داده، سبب ورود ضرر شده است و در این صورت، اثبات تقصیر عامل زیان ضرورت دارد؛ زیرا در این حالت، عنصر تقصیر به عواملی بستگی دارد که گاهی آن را تجاوز از رفتاری که لازمه حمایت قانون از دیگران است یا تجاوز از رفتار عادی مرتکب یا تجاوز از متعارف بیان داشته اند (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۱۹۰).

در هر صورت، افعال زیان بار دولت که در اثر عدم رعایت اصل احتیاط<sup>۱</sup> و ملاحظات زیست محیطی به وجود می آید، به سبب اضرائی که وارد می سازد و سلامتی مردم را با مخاطره روبرو می کند، در دایره مسئولیت مدنی قرار می گیرد. با این توضیح، زمانی که دولت بدون رعایت همه جوانب به ویژه جنبه زیست محیطی، اقدام به

---

۱. اعلامیه ریو (۱۹۹۲) در اصل ۱۵ خود مقرر می دارد: «دولت ها برای حفاظت از محیط زیست، می بایست به طور گسترده و برحسب توان خویش اقدامات پیشگیری مبذول نمایند. در مواردی که خطر ایجاد صدمات جدی یا جبران ناپذیر به محیط زیست وجود دارد، عدم یقین کافی علمی نباید مستسکی جهت به تعویق انداختن اقداماتی که از نظر هزینه کارآمد بوده و لازمه جلوگیری از تخریب محیط زیست اند شود». این همان اصل احتیاط (Precaution) است که هدف آن جلوگیری از آسیب زیست محیطی است. ایران در ۱۳۸۲/۰۵/۲۹ به این پروتکل ایمنی زیستی ملحق گردید.

ساخت سدّ می‌کند و با این کار سبب خشک شدن تالاب‌ها شده و این مسأله تالاب را وارد فاز گردوخاک می‌کند، باعث می‌شود تا دولت با این فعل زیانبار، در مدار مسئولیت قرار گیرد.

## ۲-۱-۵- تقصیر با رویکرد ترک فعل زیانبار

مقصود از ترک فعل، انجام ندادن کاری است که در پیشامد زیان نقش دارد؛ بدین معنا که شخص ملزم به انجام کاری است اما آن را انجام نمی‌دهد و از این رهگذر زیانی متوجه دیگران می‌شود. ترک فعل بر سه گونه است: ترک فعل حین انجام عمل، تخلف از اجرای وظیفه قانونی خاص و خودداری محض بدون وجود تکلیف قانونی (قاسم‌زاده، ۱۳۸۷: ۹۰).

مهم‌ترین گونه از ترک فعل، متناسب با موضوع این نوشتار، گونه دوم؛ یعنی خودداری دولت از انجام تکالیف قانونی خاص است. بر این اساس، هر جا که قانون برای دولت تعیین تکلیف کرده و وظیفه‌ای برای او لحاظ نموده باشد، می‌بایست بدان عمل کند و اگر چنین نکند، مرتکب تقصیر از نوع ترک فعل گشته و در برابر زیان‌دیده در قلمرو مسئولیت قرار می‌گیرد و افزون بر این، در برخی موارد نیز مسئولیت کیفری متوجه او خواهد شد. از آنجایی که دولت در قوانین یا اسناد الزام‌آور حقوقی گوناگونی به کنترل وضعیت گردوخاک موظف شده، اگر در این خصوص کوتاهی کند، مسئولیت عوارض آن متوجه دولت خواهد شد. ماده ۱۱ قانون افزایش بهره‌وری بخش کشاورزی و منابع طبیعی مقرر می‌دارد: «دولت مکلف است با اتخاذ تصمیمات لازم برای شناسایی و کنترل کانون‌های بحرانی فرسایش آبی، بادی و مقابله با پدیده بیابان‌زایی و جلوگیری از هجوم شن‌های روان و گردوغبار با منشأ داخلی و خارجی به گونه‌ای عمل نماید که تا پایان برنامه پنجم توسعه، میزان متوسط کاهش سالانه فرسایش خاک کشور یک تن در هکتار و در اراضی به حداقل سه تن در هکتار برسد». در ماده ۸ آئین نامه آمادگی و مقابله با آثار زیان‌بار پدیده گردوغبار در کشور

مبانی مسئولیت مدنی دولت در برابر زیان‌های ناشی از پدیده گرد و خاک از منظر... - ۲۳۴

دولت خود را موظف کرده است تا اعتبار مورد نیاز را برای مقابله با این پدیده در این موارد هزینه نماید: الف - توسعه و تجهیز مراکز بهداشتی درمانی تحت پوشش به وسایل مراقبت‌های پزشکی لازم جهت پیشگیری و درمان افراد آسیب‌دیده در مناطق تحت تأثیر پدیده گردوغبار ب - توسعه و تجهیز مراکز اورژانس در مناطق بحرانی گردوغبار. در ماده ۹ نیز وزارت نیرو را موظف به حفظ و احیای تالاب‌ها نموده است. طبق ماده ۱۵ همین آیین‌نامه وزارت جهاد کشاورزی مکلف است طرح جامع مقابله با شن‌های روان و فرسایش بادی در پهنه جنوب و غرب کشور را با همکاری سازمان حفاظت محیط‌زیست و با اولویت روش‌های بیولوژیکی تهیه و در طول برنامه پنجم توسعه اجرا نماید و ... همچنین سند سیاست‌های کلی محیط‌زیست که از سوی مقام معظم رهبری به سران سه‌گانه ابلاغ شده و در بند ۷ (مقابله با تهدیدات زیست محیطی نظیر بیابانزایی و گردوغبار) و ۱۵ (تقویت دیپلماسی محیط زیست برای مقابله با گردوغبار) وظایفی را بر عهده دولت گذاشته است. ماده ۲۳ قانون هوای پاک نیز دولت را با رعایت اصل ۷۷ قانون اساسی مکلف به همکاری منطقه‌ای و بین‌المللی برای کاهش خسارات و پیامدهای گردوغبار نموده است. مهم‌تر از همه این موارد، اصل ۵۰ قانون اساسی است که مقرر می‌دارد: «در جمهوری اسلامی، حفاظت محیط‌زیست که نسل امروز و نسل‌های بعد باید در آن حیات اجتماعی رو به رشدی داشته باشند، وظیفه عمومی تلقی می‌شود. از این‌رو فعالیت‌های اقتصادی و غیر آن که با آلودگی محیط زیست یا تخریب غیر قابل جبران آن ملازمه پیدا کند، ممنوع است». علاوه بر اصل ۵۰، «حق سلامت» یکی از گونه‌های حقوق بشر است که در بند ۱۲ اصل ۳، اصل ۲۹ و بند ۱ اصل ۴۳ قانون اساسی بدان اشاره شده است و دولت موظف است جهت رفع هر نوع محرومیت در زمینه بهداشت و تعمیم بیمه منطبق بر ضوابط اسلامی طرح‌ریزی اقتصادی کند. پس دولت علاوه بر به رسمیت شناختن حق سلامت شهروندان، باید نسبت به تعمیم امر بیمه برای جبران زیان‌های ناشی از گردوغبار



اقدام کند. مطابق این مستندات قانونی، دولت می‌بایست در این باره پاسخگو باشد و هر گونه کوتاهی در این عرصه، سبب می‌شود تا به عنوان مسئول ورود زیان محسوب شود.

اما نظریه تقصیر با اشکالاتی مواجه است که نمی‌توان آن را به عنوان یک مبنای مطلق پذیرفت تا در هر موردی بتوان بدان استناد کرد؛ زیرا نفس عنصر تقصیر، شرط الزام به جبران خسارت است و چنان چه عملی از دولت، باعث ورود زبانی شود ولی دولت در اعمال آنها مصون باشد اصولاً نمی‌توان به آنها عنوان تقصیر نهاد و زیان موجود، دیگر قابلیت جبران الزامی ندارد. برای نمونه، وقتی دولت سیاستگذاری‌هایی انجام می‌دهد، دیگر در حوزه آن سیاست و راهبرد، امکان تحقق تقصیر وجود نخواهد داشت. همین مسأله در قانون مسئولیت مدنی الحاظ شده است. از سوی دیگر، بار اثباتی زیان بر عهده خواهان است و اگر نتواند آن را به اثبات برساند، جبرانی در کار نخواهد بود. در اعمال دولت به دلیل ساختار پیچیده دولت و مبهم بودن برخی مفاهیم، معمولاً زیان‌های دولت بدون جبران خسارت باقی می‌مانند؛ بنابراین «تقصیر» نمی‌تواند مبنای محکمی برای الزام به جبران زیان ناشی از گردو خاک باشد.

## ۲-۵- تحلیل مسئولیت بر مبنای نظریه «احتمال خطر»

این نظریه بعد از مشکلات ناشی از تحولات اقتصادی بروز یافت، و سپس در سیر تکاملی به این سطح رسید که عامل در برابر مطلق انتفاع - مادی یا معنوی - مسئول است و در نهایت، نظریه خطر نامتعارف به عنوان ملاک برگزیده شد که معتقد است فاعل در برابر فعالیت‌های زیابار غیر عادی و نامتعارف، مسئولیت دارد (قاسم‌زاده، ۱۳۸۷: ۳۳۶-۳۳۷).

---

۱. ماده ۱۱ قانون مسئولیت مدنی: «... در مورد اعمال حاکمیت دولت هر گاه اقداماتی که بر حسب ضرورت برای تأمین منافع اجتماعی طبق قانون به عمل آید و موجب ضرر دیگری شود دولت مجبور به پرداخت خسارات نخواهد بود.»

مبانی مسئولیت مدنی دولت در برابر زیان های ناشی از پدیده گرد و خاک از منظر ... - ۲۳۶

مطابق این نظریه، فعالیت های دولت حتی اگر هم بدون تقصیر انجام پذیرد، می تواند موجب خطر باشند. اگر فعالیت خطر ساز یا خطرناکی انجام شود و در این میان، شخص یا اشخاصی آسیب دیده و متضرر گردند، عادلانه آن است که تنها دولت باید غرامت وی را پرداخت نماید. منطقی که ما را در همراهی با این نظریه همراه می سازد، می تواند چنین عبارت پردازی شود که هرگاه فعالیت بنا به طبع خویش خطر ساز یا خطرناک باشد، این پیش فرض منطقی نیز ترسیم شده یا بایستی که دولت همانند هر شخص حقیقی یا حقوقی دوران دیش دیگر، ورود زیان ناشی از چنین اقدامی به اشخاص را پیش بینی کرده و در حسابگرانه ترین حالت قابل انتظار و از همان آغاز، آمادگی و الزام خود به جبران چنین زیانی را مشخص نماید (زرگوش، ۱۳۸۹: ۲/۲۹۵-۲۹۶).

برای نمونه، دولت با سد سازی می تواند به منافع اقتصادی دست یابد؛ اما در پروژه های سد سازی، با مهار آب رودخانه ها سبب می شود تا حق آبه تالاب ها کاهش یابد و با خشک شدن کامل در فاز گرد و خاک قرار گیرند و این سبب ایجاد زیان های غیر متعارف و سنگین می شود. البته اهمیت و مفید بودن اصل سد سازی قابل انکار نیست؛ اما باید برای جلوگیری از تبعات احتمالی، پیش بینی لازم به لحاظ مکان مناسب و شرایط زیست محیطی ضرورت دارد.

مؤثرترین دستگاه مربوط در راستای اعمال فشار برای جلوگیری از مصرف آب تغذیه کننده تالاب ها، سازمان محیط زیست است که گاه ممکن است با صدور مجوز یا سکوت در برابر اقدامات خلاف قانون، زمینه ساز سد سازی های بی رویه بدون توجه به آثار زیست محیطی گردد. افزایش سد سازی در کشور علاوه بر معایب پیش گفته، سبب حرکت ریزگردها، پایین رفتن آب های زیر زمینی و فرو نشست زمین می شود (<https://www.isna.ir/news/95022314242>).

این واقعه در صورت رخ دادن، از یک سو برای دولت و البته مردم منفعت دارد و از سوی دیگر، مخاطرات زیست‌محیطی ایجاد می‌کند که مهم‌ترین آنها، ایجاد کانون گردوخاک است؛ بنابراین چون دولت با ایجاد فعالیت خود، سبب ایجاد محیط خطرناک برای زندگی دیگران می‌شود، باید زیان‌های وارد به سلامتی افراد را پذیرفته و نسبت به جبران خسارت وارد شده به افراد، اقدام مقتضی را انجام دهد.

نظریه احتمال خطر نیز به دلیل معنای سیالی که واژه «خطر» دارد قابلیت استفاده ندارد؛ زیرا معنا و مفهوم آن دارای ابهام است. این که خطر چیست و ضابطه تشخیص آن چه مواردی بوده و دارای چه ویژگی‌هایی است؟ پرسش‌هایی هستند که نمی‌توان به واسطه پاسخ به آنها ارتباطی با تئوری‌های حقوقی مانند موضوع نوشتار یافت. به عبارت دیگر برای تشخیص خطر، دادرس با مشکلاتی رو به رو است که در خور توانایی او نیست. به همین دلیل طرفداران این نظریه نیز در یک ضابطه تشخیصی اتفاق نظر ندارند و دسته‌ای نظریه خطر در برابر انتفاع مادی، عده‌ای نظریه مطلق خطر و گروهی نیز نظریه خطر نامتعارف را برگزیده‌اند که همین اختلاف مبین ابهام در معنا و مفهوم این واژه است.

### ۳-۵- تحلیل مسئولیت بر مبنای نظریه «تضمین حق»

طرفداران این نظریه، به جای توجه و ارزیابی کار فاعل، به حقوق تضییع شده زیان‌دیده عنایت داشته و همت خویش را در تضمین حقوق او مصروف داشته‌اند. در واقع، با طرح این مسأله که هر کس در جامعه حق دارد با آسایش زندگی کند و نسبت به تمامیت جسمی خود و نزدیکان خویش حق دارد و می‌تواند از اموال و دارایی خویش منتفع شود و از منافع آن بهره‌مند گردد، رسالت قوانین را در این دانسته است که از اینگونه حقوق حمایت کند و برای متجاوزان آنها ضمانت اجرای مناسبی قرار دهد. این ضمانت در هر حال جبران زیان‌هایی است که از طرف فاعل وارد شده است. به عبارت دیگر، تکلیف بر جبران زیان‌های فاعل، به منظور تضمین حق امنیت

مبانی مسئولیت مدنی دولت در برابر زیان های ناشی از پدیده گرد و خاک از منظر... - ۲۳۸

زیان‌دیده است (قاسم‌زاده، ۱۳۸۷: ۳۳۸)؛ بنابراین حق سلامتی انسان نه تنها باید به رسمیت شناخته شود؛ بلکه در صورتی که به خطر افتد یا از بین برود، بایستی نسبت به درمان او تأمین مقتضی صورت گیرد. الزام دولت به جبران زیان به منظور تضمین حق امنیت جسمی افراد زیان‌دیده است؛ بنابراین به عنوان نمونه، وقتی در خوزستان انتقال آب از سرشاخه های کارون به مناطق دیگر و بدون گرفتن مجوز زیست‌محیطی و بدون در نظر گرفتن سرنوشت آبی استان، سبب خشک شدن هور العظیم و هور شادگان می‌شود و این دو مکان از مهم ترین کانون های گردو خاک گشته (<https://www.icana.ir/Fa/News/345605>) و سبب ایجاد گونه‌های زیاد بیماری و آلودگی محیط‌زیست انسان می‌شود، دولت باید مسئول شناخته شده و هزینه‌های درمانی بیماری‌های ناشی از گردو خاک را جبران نماید. از این منظر، اگر دولت مسئول شناخته نشود، حق سلامتی انسان توسط دولت از بین می‌رود. مبتنی بر نظریه تضمین حق، در این مورد برای متجاوز به حق سلامتی افراد می‌توان ضمانت اجرای مناسب قرار داد.

نظریه «تضمین حق» نیز از ایراد مصون نیست. این نظریه توانایی شمول همه مصادیق مسئولیت مدنی را ندارد و از حیث گستره موضوعی ناتوان است و زیان‌هایی که قابلیت انتساب ندارند را شامل نمی‌شود؛ به دیگر سخن، با این نظریه نمی‌توان مسئولیت ناشی از حوادث طبیعی را توجیه کرد و از این حیث دچار نقص است؛ مثلاً دولت می‌تواند بگوید سبب گردو خاک نیست و چون سبب نیست، پس مسئولیتی نیز نخواهد داشت؛ چون گردو خاک حادثه‌ای طبیعی است.

## ۶- مبانی نظری مسئولیت مدنی دولت از منظر فقه

در فقه دو مبنا برای مسئولیت مدنی وجود دارد که در زیر به بررسی آنها می‌-

پردازیم:

## ۱-۶- تحلیل مسؤلیت بر مبنای نظریه «استناد عرفی»

مبنای این نظریه، روایتی است که می‌فرماید: «هر کس موجب زبانی در راه عبور مسلمین ترتیب دهد و کسی صدمه‌ای ببیند او ضامن است»<sup>۱</sup> (کلینی، ۱۴۲۹: ۱۴/۴۸۰). در این روایت، تقییدی نسبت به عنصر تقصیر وجود ندارد؛ بلکه چنان چه عرف، فعل زیانبار را به فاعل مستند دانست، او مسئول جبران خواهد بود. به تعبیر دیگر، برای تحقق مسؤلیت مدنی، تقصیر فاقد موضوعیت است و آن چه مهم است صدق استناد عرفی فعل زیانبار به فاعل است؛ بنابراین اولاً، به این دلیل که استناد عرفی اعم از تقصیر است و ثانیاً، روایات مربوط با مسئله مشعر به اثبات عنصر تقصیر نیستند، می‌توان استناد عرفی را به عنوان مبنای مسؤلیت پذیرفت (باریکلو، ۱۳۸۹: ۵۴-۵۶).

صاحب کتاب عناوین، ضابطه مسؤلیت را صدق عرفی انجام کار توسط فاعل زیان دانسته است (حسینی مراغی، ۱۴۱۷: ۲/۴۳۵). از سوی دیگر، فقها در برخی احکام<sup>۲</sup> ثبوت ضمان و مسؤلیت را منوط به اثبات تقصیر نکرده و صرف استناد عرفی را در این مسأله کافی دانسته‌اند (شهید ثانی، ۱۴۱۰: ۱۰/۱۵۰؛ همو، ۱۴۱۳: ۱۵/۳۶۴؛ اصفهانی، ۱۴۱۶: ۱۱/۲۵۷؛ نجفی، ۱۴۰۴: ۴۳/۱۰۶؛ خمینی، بی‌تا: ۲/۱۹۲ و ۵۶۸؛ اصفهانی، ۱۴۲۲: ۶۵۳؛ سبزواری، ۱۴۱۳: ۲۱/۳۵۸).

با این اوصاف، اگر دولت بدون لحاظ استانداردهای زیست‌محیطی اقدام به ساخت سد کند یا نتواند با بیابان‌زایی در سطح تعیین شده مقابله کرده و جلوی هجوم شن‌های روان و گردوخاک با منشأ داخلی و خارجی را بگیرد و مراکز بهداشتی و اورژانس برای پیشگیری و درمان افراد آسیب‌دیده در مناطق تحت تأثیر گردوخاک را تجهیز کند و توسعه دهد و نیز نتواند دیپلماسی قوی و فعال در عرصه محیط‌زیست برای

۱. «مَنْ أَضْرَبَ بَشِيءٍ مِنْ طَرِيقِ الْمُسْلِمِينَ، فَهُوَ لَهُ ضَامِنٌ».

۲. برای مثال در ضمان مرئی شنا، ضمان جاری‌کننده آب در زمین خود و نفوذ آن به زمین دیگری و ضمان

راکب چهارپا، صرف استناد عرفی را کافی می‌دانند.

مبنای مسئولیت مدنی دولت در برابر زیان های ناشی از پدیده گرد و خاک از منظر... - ۲۴۰

مقابله با گرد و خاک شکل دهد، عرف به روشنی و سادگی همه مخاطرات ایجاد شده توسط گرد و خاک را به او منتسب می‌دارد؛ زیرا مسئولیت مقابله با این پدیده بر عهده او است.

اما در مقابل این دسته از فقها باید گفت که این نظریه قابل پذیرش نیست؛ زیرا در موردی که دو نفر قصد اتلاف و ایراد خسارت داشته باشند، چگونه می‌توان ادعا کرد که - مثلاً - حفر کننده چاه در این اقدام دخالتی ندارد؟ (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۲۸۰) و استناد عرفی زیان به کسی که دیگری را در چاه می‌اندازد - به تنهایی - چگونه قابل توجیه است؟ از سوی دیگر، شاید بتوان از سخن صاحب عناوین، تحلیلی مناسب داشت؛ ولی عیش این است که برای مسئولیت سبب، ضابطه‌ای ارائه نمی‌دهد (حکمت نیا، ۱۳۸۹: ۲۰۷) و صریح‌تر از این دو، اصلاً نمی‌توان استناد عرفی را به عنوان مبنا برگزید؛ زیرا معتقدان به این نظریه مبنای مسئولیت مدنی را با مهم‌ترین رکن آن یعنی سبب اشتباه گرفته‌اند، چرا که استناد عرفی چیزی جز همان رابطه سبب نیست؛ این در حالی است که در سایر نظریات مربوط به مبنا، علاوه بر وجود استناد، بایسته است ضابطه‌ای ارائه شود؛ مانند تقصیر، احتمال خطر و ... اما در نظریه استناد عرفی نه تنها ارائه نشده؛ بلکه حذف گشته و صرفاً بر وجود استناد تأکید شده است (ر.ک: هوشمند فیروزآبادی، ۱۳۹۸: ۳۰۵)؛ بنابراین برای اثبات مسئولیت مدنی دولت در برابر زیان‌های ناشی از گرد و خاک نمی‌توان بر نظریه استناد عرفی اعتماد کرد.

## ۲-۶- تحلیل مسئولیت بر مبنای نظریه «احترام»

این مبنا را می‌توان از قاعده اصطیادی «احترام» (محقق داماد، ۱۴۰۶: ۲۱۳/۱) برداشت نمود. فقها در باب احترام مال و جان مسلمان به آیات<sup>۱</sup> و روایاتی<sup>۲</sup> اشاره کرده

۱. وَ اتُوا النِّسَاءَ صِدْقَاتِهِنَّ نَحْلَهُ فَإِنْ طَبِنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ هَنِينًا مَرِينًا (نساء: ۴)؛ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ (نساء: ۲۹).

۲. مانند روایاتی که این جملات در آنها به کار رفته است: «حَرَمَةٌ مَالِ الْمُسْلِمِ كَحَرَمَةِ دَمِهِ»، «لَا يَحِلُّ مَالُ امْرِئٍ مُسْلِمٍ إِلَّا بِطَيْبِهِ نَفْسٍ مِنْهُ» و «لَا يَصْلُحُ ذَهَابُ حَقِّ أَحَدٍ».

و درباره استنباط حکم تکلیفی و وضعی از آنان بحث نموده‌اند. مقصود از «احترام»، مصونیت اموال، حقوق مالی، آبرو و حقوق معنوی اشخاص از تعرض، تصرف و تعدی دیگران است. بدین معنا که اولاً، تعدی و تجاوز نسبت به موارد یاد شده جایز نیست؛ و ثانیاً، در فرض تعدی و تجاوز، متجاوز مسئول شناخته می‌شود (قنوتی و جاور، ۱۳۹۰: ۳۵). هرچند برخی فقها (اصفهانی، ۱۴۱۸: ۳۱۹/۱) می‌گویند مستفاد از قاعده احترام تنها حکم تکلیفی است؛ اما می‌توان از چند جهت حکم وضعی ضمان را از آن برداشت نمود: جهت اول آن که، جبران خسارت از شئون احترام است؛ یعنی مفهوم احترام این است که مؤدی و مورد آن در معرض هدر قرار نگیرد (همان: ۳۲۲/۱) و چگونه می‌توان ادعا کرد که چیزی دارای احترام باشد ولی در صورت تلف بدون رضایت، حکم به عدم لزوم تدارک ضرر کرد؟ (مکارم شیرازی، ۱۴۱۱: ۲۳۵/۲). جهت دوم این است که ضمان، مدلول التزامی قاعده احترام است و میان احترام و ضمان، تلازم وجود دارد (صدر، ۱۴۲۰: ۲۹۰/۳).

پذیرش این مبنا در صورتی امکان دارد که بتوان تمام اقسام مختلف زیان را بدان توجیه نمود و نیز هر شهروندی فارغ از هر مذهبی که دارد، بتواند بدان تمسک جوید. با این توضیح، قلمرو مبنای احترام از دو جهت قابل بررسی است: یکی از جهت شمول این مبنا بر خسارات معنوی (آبرو و حیثیت) علاوه بر شمول خسارات بدنی و مالی که در این خصوص باید دانست شارع در کنار توجه به نفس و جان انسان و حفظ حرمت آن برای مال نیز احترام قائل شده است (هوشمند فیروزآبادی، ۱۳۹۸: ۳۲۳). در خصوص جهت دوم در قلمرو مبنای احترام و شمول آن نسبت به غیر مسلمین که در جامعه اسلامی زندگی می‌کنند باید دانست که طبق نظر فقها علاوه بر مسلمان مؤمن

---

۱. مطابق نظر شارع که در کلام فقها تجلی یافته است، قطع نماز برای حفظ مال جایز است (نجفی، ۱۴۰۴: ۱۲۲/۱) یا حین ترس از عرض خود یا انسان مؤمنی، در صورت ظن غالب بر سلامت خود، دفاع بر او واجب است (همان: ۱۶/۲۲).

مبنای مسئولیت مدنی دولت در برابر زیان های ناشی از پدیده گرد و خاک از منظر ... - ۲۴۲

که احترام او ذاتی است، برخی انسان ها دارای احترام عرضی می باشند، که شامل کافرانی می شود که در سایه عقد ذمه یا امان یا آتش بس هستند (نجفی، ۱۴۰۴: ۸۸/۲۱؛ بحرانی، ۱۴۰۵: ۲۶۴/۱۹)، پس چنان چه کسی مال آنها را تلف کند، مطابق نظر فقها ضامن بوده و تفاوتی بین محترم ذاتی و عرضی نیست (نجفی، ۱۴۰۴: ۲۶۵/۲۴؛ بحرانی، ۱۴۰۵: ۴۵۹/۱۹). بنابراین می توان گفت اموال کفّاری که به موجب قراردادهای شرعی دارای روابط با مسلمانان هستند نیز در حمایت اسلام اند و مال و خون آنها در حکم مال و خون مسلمین است و همان حرمت را دارند. پس مبنای فقهی «احترام» افزون بر عدم محدودیت موضوعی، دارای قلمرو افرادی نیز هست.

افزون بر این، محذوری که در مبنای «تضمین حق» بیان گردید<sup>۱</sup> در این مبنا پیش نمی آید؛ زیرا کبرای کلی: «هیچ حقی از هیچ کس شایسته نیست که پامال شود»<sup>۲</sup> شامل حوادث طبیعی نیز می شود؛ یعنی حق سلامتی هیچ فردی چه با مباشرت و چه با تسبیب نباید تضییع شود. بنابراین در برابر عده ای که معتقدند با این روایت نمی توان در حوادث طبیعی ضمان را ثابت دانست (خوئی، ۱۴۱۲: ۹۳/۳)، باید گفت نمی توان قائل شد که روایت شامل زیان توسط حوادث طبیعی در همه موارد و مصادیق نمی شود؛ بلکه باید گفت شامل مواردی نمی شود که شخصی واسطه نشده باشد. از این گذشته، اشکالاتی از این دست در وجود مسئولیت مدنی خللی ایجاد نمی کند؛ چرا که در بحث مسئولیت مدنی به دنبال اثبات ضمان زیان رساننده هستیم و تفاوتی ندارد شخص با مباشرت یا با تسبیب زیان را ایجاد کرده باشد. به دیگر سخن، همین که رابطه سببیت برقرار باشد، کافی است تا با مبنای احترام، ضمان را توجیه کنیم (هوشمند فیروزآبادی، ۱۳۹۰: ۳۱۶).

۱. زیان های غیر قابل انتساب مانند حوادث طبیعی و ...

۲. «لَا يَصْلِحُ ذَهَابُ حَقِّ أَحَدٍ».



با این توضیح باید گفت: از میان مبانی مطرح شده در باب مسئولیت مدنی، این نظریه با هیچ مشکلی مواجه نبوده و با ارائه اسناد پشتیبان آن به ویژه کبرای کلی: «هیچ حقی از هیچ کس شایسته نیست که پایمال شود» می‌تواند مبنای مسئولیت مدنی دولت در برابر زیان‌های ناشی از گردو خاک قرار گیرد و مختار نویسندگان در این نوشتار همین مبنا می‌باشد؛ برای همین باید افزود اولاً، سلامتی جسمی و روحی افراد جامعه یک «حق» است که باید از سوی دولت در همه زمینه‌ها و حالات به رسمیت شناخته شود و در همه برنامه‌ریزی‌های خرد و کلان لحاظ گردد. این حق در اسناد بالادستی مانند بند ۱۲ اصل ۳، اصل ۲۹ و بند ۱ اصل ۴۳ قانون اساسی مورد تأکید قرار گرفته و دولت موظف است جهت رفع هر نوع محرومیت در زمینه‌های ... بهداشت و تعمیم بیمه منطبق بر ضوابط اسلامی طرح‌ریزی اقتصادی کند؛ و ثانیاً، از آنجا که هیچ حقی از هیچ کسی نباید تضییع شود، در صورت ورود زیان توسط گردو خاک به سلامتی انسان، دولت به دلیل عهده‌دار بودن مقابله با این پدیده، مسئول شناخته می‌شود.

اکنون می‌توان مطالبه کرد که داشتن محیط‌زیست عاری از گردو خاک برای زندگی، از نخستین حقوق هر فرد جامعه است که باید همواره مورد احترام دولت باشد و چنان چه نسبت به این حق، تعرض یا در دفاع از آن سستی صورت گیرد، دولت ضامن همه خسارات ناشی از تضییع این حق خواهد بود؛ زیرا با استفاده از قاعده «احترام» که مستفاد از روایت (لایصلح ذهاب حق أحد) است، حق سلامتی نادیده گرفته شده و با مشکل و بیماری مواجه شده است.

## ۷- شیوه جبران خسارت

هدف و اثر اصلی مسئولیت مدنی، ایجاد حق نسبت به جبران زیان می‌باشد؛ یعنی زیان‌دیده بایستی با مراجعه به مرتکب فعل زیانبار، جبران خسارت را بخواهد. جبران خسارت همواره مبتنی بر اصولی است که دادگاه طبق آن تعیین خسارت می‌کند.

مبانی مسئولیت مدنی دولت در برابر زیان‌های ناشی از پدیده گرد و خاک از منظر... - ۲۴۴

در بحث جبران خسارت توسط دولت می‌توان به اصل «لزوم از بین بردن منبع زیان» اشاره کرد. این شیوه در مواردی اعمال می‌شود که ضرر استمرار داشته و تکرار می‌شود و بدیهی است زیان‌هایی که تا این زمان (زمان از بین بردن ضرر) ایجاد شده، طبق قواعد کلی قابل مطالبه است (نظری، ۱۳۸۹: ۱۹۲).

به عبارت دیگر، آسیب‌زنده به سلامتی انسان باید ضمن رفع این منبع زیان، همه خساراتی که به فرد زیان‌دیده وارد آمده است را جبران نماید و پرداخت هزینه‌های درمان و بهبودی به‌عنوان مهم‌ترین شیوه جبران خسارت در مواردی است که به سلامتی فرد زیان وارد شده است. این مسئله در مواد ۱۵ و ۶ قانون مسئولیت مدنی تصریح شده است؛ علاوه بر این می‌توان به بنای خردمندان نیز اشاره کرد که معتقدند فرد زیان‌رسان، مسئول تمام پیامدهای ناشی از زیانی است که به سلامتی فرد وارد آورده است. این مسأله چنان روشن است که گاه حتی بدون احراز رابطه سببیت میان تقصیر و زیان وارد شده حکم به مسئولیت شده است. این بنای عقلا نه تنها مردوع شارع نیست؛ بلکه مورد تأیید نیز قرار گرفته است. در روایتی از امام صادق (ع) چنین آمده است: «کسی که شبانه برادرش را فراخواند، ضامن او است تا به خانه‌اش بر گردد»<sup>۳</sup> (حرّ عاملی، ۱۴۰۹: ۵۲/۲۹). فقها نیز مستند به این روایت نسبت به قابل ضمان بودن سلامت ادعای اجماع نموده‌اند (ر.ک: شهید اول، ۱۴۱۴: ۴/۴۵۷؛ نجفی، ۱۴۰۴: ۷۸/۴۳؛ خوئی، ۱۴۲۲: ۴۲/۲۹۳-۲۹۴؛ سبزواری، ۱۴۱۳: ۱۲۳/۲۹).

---

۱. ماده ۵: اگر در اثر آسیبی که به بدن یا سلامتی کسی وارد شده در بدن او نقصی پیدا شود یا قوه کار زیان‌دیده کم گردد و یا از بین برود و یا موجب افزایش مخارج زندگانی او بشود وارد کننده زیان مسئول جبران کلیه خسارات مزبور است ...

۲. ماده ۶: در صورت مرگ آسیب دیده زیان شامل کلیه هزینه‌ها مخصوصاً هزینه کفن و دفن می‌باشد اگر مرگ فوری نباشد هزینه معالجه و زیان ناشی از سلب قدرت کار کردن در مدت ناخوشی نیز جزو زیان محسوب خواهد شد ...

۳. «إِذَا دَعَا الرَّجُلُ أَخَاهُ بَلِيلَ فَهُوَ لَهُ ضَامِنٌ حَتَّى يَرْجِعَ إِلَى بَيْتِهِ».

بنابراین در مواردی که سلامت جسمانی افراد به وسیله پدیده گردوخاک به خطر افتاده یا به بیماری‌های گوناگون مبتلا شده باشند، با احراز رابطه سببیت، دولت بایستی نسبت به مداوای افراد مبتلا اقدام و هزینه‌های درمانی آنان را تقبل کند. این امر نیز جز توسط بیمه امکان‌پذیر نیست و دولت باید در برنامه‌ریزی خود بیمه سلامت افراد در این مورد را لحاظ کند؛ هرچند در ماده ۷۰ بخش ۱۴ برنامه پنج‌ساله ششم توسعه دولت مکلف شده است در راستای تحقق سیاست‌های کلی بیمه، تأمین منابع پایدار برای بخش سلامت، توسعه کمی و کیفی بیمه‌های سلامت و مدیریت منابع انسانی از طریق نظام بیمه اقدام لازم را به عمل آورد. علاوه بر این، «حق سلامت» یکی از گونه‌های حق بشر است که در بند ۱۲ اصل ۳، اصل ۲۹ و بند ۱ اصل ۴۳ قانون اساسی مورد تأکید قرار گرفته و دولت موظف است جهت رفع هر نوع محرومیت در زمینه‌های ... بهداشت و تعمیم بیمه منطبق بر ضوابط اسلامی طرح‌ریزی اقتصادی کند یا موظف شده است تا اعتبار مورد نیاز برای مقابله با این پدیده را در این مواردی مانند توسعه و تجهیز مراکز بهداشتی درمانی تحت پوشش به‌وسایل مراقبت‌های پزشکی لازم جهت پیشگیری و درمان افراد آسیب‌دیده در مناطق تحت تأثیر پدیده گردوغبار و نیز توسعه و تجهیز مراکز اورژانس در مناطق بحرانی گردوغبار هزینه نماید. اما با این حال، از منظر وجود خلأ‌های قانونی باید گفت که در قوانین عادی کشور، تضمینی مشخص نسبت به اقدامات دولت وجود ندارد و علاوه بر این، ضمانت اجرای قوانین حمایتی حوزه سلامت نیز معلوم نیست و قوانین در این عرصه یا فاقد ضمانت اجرا هستند یا تضمینات موجود کارآمد نیستند؛ که البته هیچ‌یک از این موارد سبب نمی‌شود تا دولت از زیر بار تأمین پایدار حق سلامت شهروندان شانه خالی کند و نسبت به آن به ویژه در برابر گردوخاک بی تفاوت باشد.

## نتیجه‌گیری

از آن چه گفته شد، این نتیجه به دست می‌آید:

دولت اسلامی از یک طرف، طبق قانون در برابر حفظ محیط‌زیست وظیفه دارد و می‌بایست «حق سلامت» - که از مهم‌ترین مصادیق حقوق بشر است - را به رسمیت بشناسد و از سوی دیگر، چون شخص حقوقی نیز دارای مسئولیت است، در برابر زیان‌هایی که از راه گرد و خاک سلامتی انسان را تهدید می‌کند، ضامن خواهد بود. هرچند برای قرار گرفتن در دایره مسئولیت، مبانی متعددی بیان شده است، اما استناد به هر کدام از مبانی عمومی و مشهور با محدوداتی رو به رو است؛ اما با عنایت به اصل ضرر و زیان وارد شده و احراز مجرد رابطه سببیت و صحه نهادن بر نظریه «احترام»، می‌توان چنین گفت که دولت با توجه به قوانین الزام‌آور در کنترل گرد و خاک و تأمین حق آب‌هه تالاب‌ها و از بین بردن کانون‌های داخلی و خارجی گرد و خاک موفق نبوده و نسبت به برخی طرح‌های عمرانی مراعات اصل احتیاط را نکرده و بدون لحاظ استانداردهای زیست‌محیطی نسبت به انتقال آب یا ساختن سدّ مجوّز داده که هر کدام به سهم خود در وقوع پدیده گرد و خاک بر حسب نظر مسئولان امر مؤثر بوده است. همین مسأله سبب شده تا حق سلامتی افراد جامعه به مخاطره افتاده و زیان‌های جسمی و بیماری‌های گوناگون‌گیر بیانگیر آنها شود که در این صورت با عنایت به این که طبق قواعد فقهی جان و مال مردم محترم بوده و «هیچ حقی از هیچ کسی نباید پایمال گردد»، در برابر حق سلامتی و زیان‌های وارد شده به آن به‌عنوان مسؤل و فاعل فعل زیان‌بار شناخته شده و بایستی ضمن رفع ریشه‌ای زیان، خسارت وارد شده به سلامتی افراد را جبران نماید؛ زیرا میان احترام و ضمان ملازمه هست و نمی‌توان از محترم شمردن حق سلامتی افراد سخن گفت ولی هنگامی که به آن زیان وارد می‌شود، از جبران زیان شانه خالی کرد و نسبت به اعاده وضع اولیه بی تفاوت بود.

## منابع

### - قرآن کریم.

- اصفهانی، محمدحسین (۱۴۱۸ق)، **حاشیه کتاب المکاسب**، ج ۱، تحقیق عباس محمد آل سباع، قم: انوار الهدی.

- اصفهانی، سید ابوالحسن (۱۴۲۲ق)، **وسيله النجاه**، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).

- اصفهانی، محمد (۱۴۱۶ق)، **كشف اللثام والإيهام عن قواعد الأحكام**، ج ۱۱، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.

- امامی، سید حسن (بی تا)، **حقوق مدنی**، ج ۴، تهران: اسلامیة.

- انوری، حسن (۱۳۸۶)، **فرهنگ بزرگ سخن**، ج ۶، چ ۳، تهران: سخن.

- باریکلو، علی رضا (۱۳۸۹)، **مسئولیت مدنی**، چ ۳، تهران: میزان.

- بحرانی، یوسف (۱۴۱۵ق)، **الحدائق الناضرة فی احکام العترة الطاهرة**، ج ۱۹، تحقیق محمدتقی ایروانی، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.

- تونی، عبدالله (۱۴۱۵ق)، **الوافیه فی اصول الفقه**، ج ۲، قم: مجمع الفكر الاسلامی.

- جبعی عاملی (شهید ثانی)، **زین الدین بن علی (۱۴۱۰ق)**، **الروضه البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة**، ج ۱۰، محشای سید محمد کلانتر، قم: داوری.

- جبعی عاملی (شهید ثانی)، **زین الدین بن علی (۱۴۱۳ق)**، **مسالك الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام**، ج ۱۵، قم: مؤسسه المعارف الإسلامیه.

- حرّ عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق)، **تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه**، ج ۲۹، قم: آل البیت (ع).

- حسینی مراغی، سید میر عبدالفتاح، (۱۴۱۷ق)، **العناوین الفقهیه**، ج ۲، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.

- حکمت نیا، محمود (۱۸۹)، **مسئولیت مدنی در فقه امامیه**، چ ۲، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

- خمینی (امام)، سید روح الله (بی تا)، **تحریر الوسیله**، ج ۲، قم: دار العلم.

- خوانساری، سید احمد (۱۴۰۵ق)، **جامع المدارک فی شرح المختصر النافع**، ج ۵، چ ۲، تحقیق علی اکبر غفاری، قم: اسماعیلیان.

- خوئی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۲ق)، **مصباح الفقاهه**، ج ۳، تقریر محمدعلی توحیدی، قم: توحید.

مبانی مسئولیت مدنی دولت در برابر زیان های ناشی از پدیده گرد و خاک از منظر... - ۲۴۸

- خوئی، سید ابوالقاسم، (۱۴۲۲ق)، **مبانی تکمله المنهاج**، ج ۴۲، قم: مؤسسه احیاء آثار الامام الخوئی.

- روحانی، محمد (۱۴۱۳ق)، **منتقى الاصول**، ج ۵، تقریرات عبدالصاحب حکیم، قم: دفتر آیه الله روحانی.

- زرگوش، مشتاق (۱۳۸۹)، **مسئولیت مدنی دولت**، تهران: میزان.

- سبزواری، سید عبدالاعلی (۱۴۱۳ق)، **مهذب الاحکام فی بیان الحلال و الحرام**، ج ۲۱ و ۲۹، ج ۴، قم: المنار.

- شریف رضی، محمد (۱۴۱۴ق)، **نهج البلاغه**، تحقیق صبحی صالح، قم: هجرت.

- صادقی، محمدهادی؛ میرزایی، محمد (۱۳۹۸)، «ماهیت رابطه استناد و معیار احراز آن»، مجله مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ۲۱، ۱۶۷-۱۹۴.

- صافی اصفهانی، حسن (۱۴۱۷ق)، **الهدایه فی الاصول**، ج ۳، تقریر بحث های آیه الله خوئی، قم: مؤسسه صاحب الامر (عج).

- صدر، سید محمد (۱۴۲۰ق)، **ما وراء الفقه**، ج ۳، تحقیق جعفر هادی و جیلی، بیروت: دار الاضواء.  
- صدر، سید محمدباقر (۱۴۲۰ق)، **قاعده لا ضرر و لا ضرار**، تحقیق سید کمال حیدری، قم: دار الصادقین.

- طاهری، حبیب الله (۱۴۱۸ق)، **حقوق مدنی**، ج ۲، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.

- طاهری، فاطمه؛ فروزانی، معصومه؛ یزدان پناه، مسعود؛ آجیلی، عبدالعظیم (۱۳۹۶)، «ادراک کشاورزان از پدیده گرد و غبار: مورد مطالعه شهرستان آبادان»، مجله تحقیقات اقتصاد و توسعه کشاورزی ایران، ۴، ۶۲۱-۶۳۲.

- طباطبائی یزدی، سید محمدکاظم، (۱۴۱۴ق)، **تکمله العروه الوثقی**، ج ۱، تحقیق سید محمدحسین طباطبائی، قم: داوری.

- عاملی (شهید اول)، محمد بن مکی (۱۴۱۴ق)، **غایه المراد فی شرح نکت الارشاد**، ج ۴، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.

- عبدالمنافی، نرجس السادات؛ مظاهری، مهدی (۱۳۹۶)، **توفان های گرد و خاک غرب و جنوب غرب کشور: علل، منشأ، کانون ها و پیش بینی وضعیت آینده**، تهران: مرکز پژوهش های مجلس.

- قاسم زاده، سید مرتضی (۱۳۹۰)، **الزامها و مسئولیت مدنی بدون قرارداد**، چ ۹، تهران: میزان.
- قاسم زاده، سید مرتضی (۱۳۸۷)، **مبانی مسئولیت مدنی**، چ ۵، تهران: میزان.
- فتواتی، جلیل؛ جاویر، حسین (۱۳۹۰)، **«مبنای احترام در شناسایی و حمایت از حریم خصوصی در حوزه ارتباطات»**، مجله حقوق اسلامی، ۲۹، ۳۳-۵۹.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۴)، **الزامهای خارج از قرارداد: ضمان قهری**، تهران: دانشگاه تهران.
- کردوانی، پرویز؛ علایی، ابراهیم؛ مشیری، سید رحیم؛ رحیمی، ناهید (۱۳۹۲)، **«بررسی تأثیر کاربرد مالچ نفتی در تثبیت ماسه‌های روان و توسعه پوشش گیاهی در منطقه آران و بیدگل»**، فصل‌نامه گیاه و زیست بوم، ۳۷، ۱۰۱-۱۱۲.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۲۹ق)، **الکافی**، ج ۱۴، قم، دار الحدیث.
- مامقانی، عبدالله (۱۳۵۰ق)، **حاشیه علی رساله لا ضرر**، قم: مجمع الذخائر الاسلامیه.
- محقق داماد، سید مصطفی (۱۴۰۶ق)، **قواعد فقه**، چ ۱۲، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
- مرتضوی، سید ضیاء (۱۳۹۴)، **«شخصیت و اهلیت حقوقی دولت در فقه»**، فصلنامه تخصصی دین و قانون، ۴، ۴۹-۸۵.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۱۱ق)، **القواعد الفقهیه**، ج ۱ و ۲، چ ۳، قم: مدرسه امام امیرالمؤمنین (ع).
- ملاردی، محمدرضا (۱۳۸۸)، **فرهنگ جامع شیمی**، چ ۳، تهران: مدرسه.
- نجفی خوانساری، موسی (۱۳۷۳ق)، **رساله قاعده لا ضرر**، تهران: المکتبه المحمديه.
- نجفی (صاحب جواهر)، محمدحسن (۱۴۰۴ق)، **جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام**، ج ۱ و ۲ و ۳ و ۴ و ۷، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- نراقی، ملا احمد (۱۴۱۷ق)، **عوائد الایام فی بیان قواعد الاحکام**، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- نظری، ایران‌دخت (۱۳۸۹)، **مسئولیت مدنی مالک**، تهران: جنگل.
- نوری، جعفر (۱۳۷۲)، **فرهنگ جامع محیط‌زیست**، تهران: بی‌نا.
- هاریسون، تنسلی رودولف (۲۰۱۵م)، **اصول طب داخلی (بیماری‌ها تنفسی)**، ویرایش دینز کاسپر، ترجمه سالومه سادات صالحی، تهران: ارجمند.
- هوشمند فیروزآبادی، حسین (۱۳۹۸)، **«ارزیابی مبانی فقهی مسئولیت مدنی»**، مجله آموزه - های فقه مدنی، ۲۹، ۲۹۷-۳۲۸.

**English Cases**, First Published, Hart Publishing, Oxford Portland Oregon.

- Bener A, Abdulrazzaq YM, Al-Mutawwa J, Debuse P, (1996), "**Genetic and environmental factors associated with asthma**", Human Biology, No 3, p 405-414.

- Holms CW, Miller R, (2004) "**Atmospherically transported metals and deposition in the southeastern United States: local or transoceanic**", Applied Geochemistry, No 7, p 1189-1200.

- Hyun C, Dong W S, Wonnyon K, Seong J D, Soo H L, Minsoo N, (2011), "**Asian dust storm particles induce a broad toxicological transcriptional program in human epidermal keratinocytes**", Toxicology Letters, No 1-2. p 92 - 99.

- Wang YQ, Zhang XY, Arimoto R, Cao JJ, Shen ZX, (2005), "**Characteristics of carbonate content and carbon and oxygen isotopic composition of northern China soil and dust aerosol and its application to tracing dust sources**", Atmospheric Environment, No 14, p 2631-2642.

- Ye B, Ji X, Yang H, (2003), "**Concentration and chemical composition of PM2.5 in Shanghai for a 1-year period**", Atmospheric Environment, No 4, p 449-510.

- Ziqiang M, Quanxi Z, (2007), "**Damage effects of dust storm PM2.5 on DNA in alveolar macrophages and lung cells of rats**", Food and Chemical Toxicology, No 8, p 1368-1374.

- [http:// www.crdrc.sbmua.ac.ir](http://www.crdrc.sbmua.ac.ir) Viewed in 1397/05/25

- [http:// www.irna.ir](http://www.irna.ir) Viewed in 1398/12/07

- [https:// www.doe.ir](https://www.doe.ir) Viewed in 1398/10/10

- [https:// www.ettelaat.com](https://www.ettelaat.com) Viewed in 1397/05/25

- [https:// www.icana.ir](https://www.icana.ir) Viewed in 1397/05/25

- [https:// www.isna.ir](https://www.isna.ir) Viewed in 1397/10/10